

ՕՏԱՐ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Մասն ԺԱ. – վրացերէն¹

ԱՐՄԷՆ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

armen_michaelian@yahoo.com

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ներկայ յօդուածով շարունակում ենք օտար լեզուների տառադարձութեան կանոնները լուսաբանող յօդուածաշարքը², որի սոյն՝ տասնմէկերորդ (վերջին) մասը, նուիրում ենք վրացերէնի յատուկ անուններին:

Ինչպէս շարքի նախորդ յօդուածներում, այստեղ եւս վերանայելու ենք գոյութիւն ունեցող իրավիճակը, փորձելու ենք գիտական հիմքերի վրայ դնել վրացերէնի տառադարձութիւնը եւ քննութեան ենթարկել դրա մի շարք նրբութիւններ: Մեր այս մօտեցումը բնականաբար չի ենթադրում վերջնական լուծում: Այն միեւնոյն ժամանակ նպատակ ունի մասնագէտ հասարակութեան ուշադրութիւնը սեւեռել խնդրի վրայ:

Յօդուածը չճանրաբեռնելու եւ միեւնոյն բանը մի քանի անգամ չկրկնելու համար՝ այս յօդուածի նախաբանն ու ամփոփումը նախորդների նման լինե-

¹ **Ծ.Խ.** - Մեկնելով յօդուածին տրամաբանութենէն եւ հեղինակին ուղղագրական առաջարկներէն, ուսումնասիրութեան ուղղագրութիւնը կը պահենք հեղինակային վիճակով:

² Տե՛ս Արմէն Միքայէլեան, «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (Մասն Ա. - մերձատրարելեան լեզուներ)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, Խ:2020, էջ 341-64. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (Մասն Բ. - դասական լեզուներ, հին յունարէն եւ լատիներէն)», *Բազմավէպ*, ՃՀԸ(1-2):2020, էջ 304-36. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (Մասն Գ. - ֆրանսերէն)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, ԽԱ:2021, էջ 443-66. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (Մասն Դ. - անգլերէն)», *Հանդէս ամսօրեայ*, ՃԼԵ:2021, էջ 197-246. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (Մասն Ե. - գերմաներէն)», *Բազմավէպ*, ՃՁ(1-2):2022, էջ 277-303. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (Մասն Զ. - իտալերէն եւ սպաներէն)», *Բազմավէպ*, ՃՁ(3-4):2022, էջ 271-300. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (Մասն Է. - ռուսերէն, համեմատութեամբ սլաւոնական այլ լեզուների)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, ԽԲ(2):2022, էջ 169-98. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (Մասն Ը. - չինարէն)», *Բազմավէպ*, ՃՁԱ(1-2):2023, էջ 272-305. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (Մասն Թ. - ճապոներէն)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 44/(1):2024, էջ 85-106. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (Մասն Ժ. - հնդկերէն լեզու եւ Հնդկաստան աշխարհ)», *Բազմավէպ*, ՃՁԲ(1-2):2024, էջ 361-405:

լու են հակիրճ: Այդուամենայնիւ, մեր ձեռնարկութեան տեսական գաղափարներին ծանօթանալու համար, ընթերցողին հրաւիրում ենք աչքի անցկացնել նախորդ (մասնաւորապէս՝ առաջին երեք) յօդուածների նախաբանները, տեսական մասերն ու ամփոփումները:

Թէեւ Վրաստանն ու վրացերէնը Հայաստանի ու հայոց լեզուի բազմադարեան հարեաններն են, վերջին դարում իրենց գործունէութիւնը ծաւալած՝ Հայաստանի *Տերմինաբանական կոմիտէ* (Եզրաբանական յանձնաժողով) կամ *Լեզուի պետական տեսչութիւն* անունը կրող զանազան մարմինները չեն անդրադարձել վրացերէնի *սկզբունքային* խնդիրներին, այն է՝ գիտական հիմքերի վրայ դնել վրացերէնի տառադարձութիւնը, կարգաւորել դրա կանոնները եւ մասնաւորապէս՝ ուսումնասիրել այդ լեզուի հնչիւնաբանութիւնը՝ գիտական հայկաբան տառադարձութիւն մշակելու նպատակով³: Նշուած մարմինների որոշումները միայն մէկ անգամ են յիշատակում վրացական (աշխարհագրական) անունները (բառավերջի «ի» տառը գրել չգրելու կապակցութեամբ):

Վրացական անունների տառադարձութեան հարցում՝ արեւելահայերէնին ասանդաբար առաջնորդել է վրացերէնի եւ արեւելահայերէնի հնչոյթների զարմանալի նմանութիւնը: Գալով արեւմտահայերէնին (կիլիկեան ժամանակներից ի վեր), այն անմիջական առնչութիւն չի ունեցել վրացերէնի հետ, եւ տառադարձութիւնը փոխ է առել նախ՝ դասական հայերէնից, իսկ յետագայում նաեւ՝ օտար լեզուներից (տաճկերէն, ֆրանսերէն...): Այսօր Սփիւռքում շարունակում է նոյն մօտեցումը, եւ տառադարձումը կատարում է առաւելապէս արեւելահայերէնի միջնորդութեամբ:

Հայերս ու հայերէնը (մասնաւորապէս արեւելահայերէնը) դարեր շարունակ սերտ եւ *անմիջական* յարաբերութիւնների մէջ ենք եղել վրացերէնի հետ՝ ընդհուպ մինչեւ խորհրդային ժամանակաշրջանը: 1920ականներից իրողութիւնը գնալով փոխուեց: Հայ-վրացական լեզուական անմիջական կապերը բաւական թուլացան (թէեւ երբեք չեն կտրուել), եւ հայաստանաբնակ հայերն ու վրաստանաբնակ վրացիները այնուհետեւ իրար հետ սկսեցին շփուել ռուսերէն⁴: (Արեւելահայերէնի տառադարձութեան գործում աճեց ռուսերէնի ազդեցութիւնը, որը տեղ-տեղ խեղաթիւրում էր վրացական անունների բնիկ հնչումը:

Թէեւ վրացերէնն աշխարհի մակարդակով սակաւախօս լեզու է եւ Վրաստանն էլ նուազ նշանակութեան երկիր, թէեւ վրացերէն տառադարձութեան պատմական ու աշխարհագրական շրջանակները բաւական սահմանափակ են՝ ամփոփուած Վրաստան երկրի (այն էլ նրա մի մասի) եւ նրա

³ *Տերմինաբանական եւ ուղղագրական տեղեկագրութիւն (1956-2006)*, խմբ.՝ Յ.Խ. Բարսեղեան, «Գրք հրաշալիք» հրատ., Երեւան 2006:

⁴ Տփղիսահայերի մեծ մասը գիտէր խօսել վրացերէն, սակայն նրանց կշիռը հայ-վրացական լեզուական յարաբերութիւններում գնալով թուլանում էր:

պատմութեան մէջ, սակայն դա չի նշանակում թէ վրացերէն անունները մենք կարող ենք անտեսել կամ այլ լեզուների միջոցով տառադարձել: Հայերէնի տառադարձութեան տեսակէտից՝ վրացերէնը խիստ կարեւոր լեզու է, եւ այդ լեզուն մեր յօդուածաշարքի մէջ անպայման պէտք է իր տեղն ունենար:

Վրացերէնը հայերէնին կարող է օգտակար լինել նաեւ կովկասեան գանազան լեզուներից կատարելիք տառադարձութեան համար: Իրօք, թէեւ ռուսերէնը (որն այսօր իշխում է Հիւսիսային Կովկասի ու նրա լեզուների վրայ) տառադարձութեան առաջին աղբիւրն է, չի կարող գոհացուցիչ պատասխան տալ, այնքանով որ այդ լեզուն չունի կովկասեան լեզուների բաղաձայնական հարուստ շտեմարանը: Առաւել՝ ռուսերէնն ինքը, մինչեւ Կովկասի վրայ իր անմիջական գերիշխանութեան հաստատումը, սեւծովեան աւազանում երբեմն իբրեւ միջնորդ է ունեցել տաճկերէնի տառադարձութիւնը, մի բան որ նոյնպէս շեղել է կովկասեան անունների ռուսերէն գրելաձեւը մայր լեզուների իսկական ձեւերից:

ՎՐԱՅԵՐԷՆԻ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ԴԺՈՒԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Վրացերէնի եւ հայերէնի հնչիւնային կազմը զարմանալիօրէն գրեթէ նոյնն է (ուրիշ ոչ մի այլ լեզուինը այդքան մօտ չէ (արեւելահայերէնին), եւ թում է թէ ինչ դժուարութիւն եւ կարիք կայ մի առանձին ուսումնասիրութեան: Սակայն Վրաստանի տեղանունների տառադարձութեան հարցը գուցէ եւ աւելի բարդ է, քան Հայաստանից հեռու գտնուող երկրների տեղանուններինը: Դժուարութիւնն այն է, որ Վրաստանը մեզ հարեան երկիր է եւ պատմութեան ընթացքում Վրաստանի տարածքի մի մասը եղել եւ է հայաբնակ եւ հայկական տեղանուններով լի: Միւս կողմից՝ Վրաստանում հանդիպում ենք նաեւ կովկասեան ժողովուրդների լեզուներով աւանդուած (մասնաւորապէս՝ ավիսազական), ինչպէս նաեւ թիրքական տեղանունների:

Ամէն լեզու, անունների երկրութեան դէպքերում, նախապատուութիւնը տալիս է ի՛ր լեզուի տարբերակին: Եթէ գոյութիւն ունեն ֆրանսերէն եւ անգլերէն զուգահեռ ձեւեր (Londres/London), ֆրանսերէնը բնական հակումով նախապատուութիւնը տալիս է ֆրանսական ձեւին (Londres), կամ եթէ կան գերմաներէն եւ ֆրանսերէն զուգահեռ անուններ (Frankreich/ France), գերմաներէնը նախապատուութիւնը տալիս է գերմանական ձեւին (Frankreich): Նոյնը եւ հայերէնն է. հայերէն *Տրապիզոն* եւ թուրքերէն Trabzon ձեւերից մենք «ընտրում ենք» «Տրապիզոն»ը (եւ ոչ թէ *Տրաքզոն* կամ *Թրաքզոն*): Եւ սա արում է ոչ թէ ազգայնապաշտ ինչ-ինչ նկատառումներից դրդուած, այլ լեզուների պարզ տրամաբանութիւնից. եթէ խօսում ես անգլերէն, գործածում ես *անգլերէն* բառեր ու անուններ եւ ասում ես Munich եւ ոչ թէ München, եթէ խօսում ես հայերէն, ասում ես *Թուրքիա* եւ ոչ թէ *Թուրքիէ* (ինչպէս երբեմն ուզում են պարտադրել մեզ լեզուական

պարզ տրամաբանությունը չգիտակցող պաշտօնական որոշումները): Նմանապես, եթե ունեինք դարեդար աւանդուած Տփղիս անունը, հրամանագրի մի հարուածով իրաւունք չունէինք այն փոխելու *Թբիլիսիի*, կամ *Կոստանդնուպոլիսը՝ Ստամբուլ-Իսթամբուլի*: Նոյնը եւ ընդհակառակը. վրացերէն լեզուով Երեւանին դարեդար ասում են յերեւան [erevan-i], եւ ոչ մի պատճառ չկայ այն փոխել դարձնելու յերեւան [jerevan-i]:

Ուստի՝ Վրաստանի յատուկ անունների (մասնաւորաբար՝ տեղանունների) հարցում՝ լեզուական հարազատ տարրերը գերադասելու պարզ տրամաբանութիւնը մեզ յուշում է դրանց տառադարձութեան համար սահմանել հետեւեալ կարգը.

ա) Յատուկ անուն ունի հայերէն գրութեան երկար աւանդոյթ. այն կարող է լինել հայկական տեղանուն (հայերէն ստուգաբանութեամբ) կամ այլալեզու: Այդ դէպքում այն թողնում ենք աւանդական գրութեամբ, նոյնիսկ եթէ առկայ է հնչիւնական կամ տառադարձական թերութիւն:

բ) Անունն ունի քարթուելական ստուգաբանութիւն (վրացերէն, եգերեւէն, ճաներէն, սուաներէն, կամ՝ վրացերէնի մի բարբառով): Տառադարձում ենք գրական վրացերէնից:

գ) Անունն ակներեւաբար ունի կովկասեան մի լեզուի (բայց ոչ՝ վրացերէնի) ստուգաբանութիւն: Տառադարձութիւնը նախընտրում ենք հնարաւորինս մօտեցնել կովկասեան այդ լեզուին:

դ) Անունն ունի թիւրքական ստուգաբանութիւն եւ միեւնոյն ժամանակ գոյութիւն չունի դրա աւանդական վրացերէն ձեւը: Տառադարձում ենք թիւրքական լեզուներից (տաճկերէն, ադրբեջաներէն⁵):

ե) Անունը աւանդուած է հին յունական աղբիւրներում (մինչեւ դրա վրացական/վրացերէն ձեւերի վկայութիւնը): Տառադարձում ենք հին յունարէնից:

զ) Անունը եւրոպական լեզուներով է կազմուած (ֆրանսերէն, անգլերէն, ռուսերէն...): Տառադարձութիւնը մօտեցնում ենք խնդրոյ առարկայ լեզուին:

Կրկնում ենք՝ այստեղ չկայ ազգային նախապատուութեան եւ ոչ մի նկատառում: Այն բխում է բոլոր լեզուների պարզ տրամաբանութիւնից եւ ամէն լեզուով մաքուր (ուստի եւ՝ հասկանալի) խօսելու ու գրելու ձգտումից: Տառադարձութիւնը, յիշեցնենք, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ յարմարագրութիւն՝ ամէն լեզուով անունը յարմար գրելու եւ արտասանելու արուեստ:

ՀԱՅԵՐԷՆ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ՀՆՁԻՒՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ինչպէս ամէն յօդուածում նշում ենք, հայերէնի հնչիւնաբանութիւնն ու ուղղագրութիւնը ունեն սկզբունքներ, որոնք անհրաժեշտ է կիրարկել իրաքանչիւր լեզուից կատարելիք տառադարձութեան ժամանակ: Յիշեցման

⁵ Սրանց համար տե՛ս՝ յօդուածաշարքիս Ա. մասը:

կարգով՝ ստորեւ ամփոփ ներկայացնում ենք հայերէն տառադարձութեան՝ մեր առաջին երեք յօդուածներում արծարծած սկզբունքները: Յօդուածս չծանրաբեռնելու համար մանրամասները չենք կրկնում, եւ ընթերցողին հրաւիրում ենք ծանօթանալ այդ սկզբունքներին, առանց որոնց դժուար է ըմբռնել մեր տեսակէտերը:

Ա. Պայթական («բ-պ-փ», «գ-կ-ք», «դ-տ-թ») եւ պայթաշփական («ջ-ճ-ջ», «ծ-ծ-ց») բաղաձայնների եռաստիճան կարգը հայկաբան տառադարձութեան ողնասիւններից առաջինն է: **Բ.** Տառադարձութիւններում «է»ն գրում ենք միայն բառավերջին, կամ այլուր՝ ձայնաւորից առաջ: «Ե»ը հայերէնի [e] հնչոյթն է եւ այն գրում ենք մնացած դիրքերում՝ բառամիջում թէ բառասկզբին (բաղաձայններից առաջ): Բառասկզբի «ե»ը պարտադիր չէ [յե] արտասանել. օտար անունների մեծ մասում այն գերադասելի է իր մաքուր հնչումով՝ [e] արտասանել: **Գ.** Օտար [o] հնչիւնը տառադարձութիւնների մէջ ամէնուր արտայայտում ենք մեսրոպեան «ո» տառով: Բառասկզբին, ինչպէս եւ «ե»ի պարագայում, պարտադիր չէ «ո»ն [վո] ընթերցել: Կիիկեան ժամանակներից մուտք գործած կլոր «օ» տառը տառադարձութեան համար չէ: **Դ.** Բառամիջում եւ բառավերջին խուսափում ենք «ը» գրելուց: **Ե.** Օտար [v] (նաեւ [w]) հնչիւնը հայերէն արտայայտում ենք «վ, ւ, ու» տառերից մէկով, ըստ հայոց դասական ուղղագրութեան կանոնների: Բառասկզբում գրում ենք միմիայն «վ»: Ըստ հնարաւորութեան՝ օգտագործում ենք հայերէնի «աւ, եւ, իւ» երկբարբառները: Բառամիջում՝ բաղաձայնից յետոյ եւ ձայնաւորից առաջ, գերադասում ենք գրել (այնտեղ ուր դա թոյլ է տալիս ստուգաբանութիւնը) «ու»: **Զ.** Օտար «ia (ja), ie (je), ii (ji), io (jo), iu (ju)» համակցութիւնները արտայայտում ենք բառասկզբին «յա, յե, յի, յո, յու» կապակցութիւններով, բառամիջում՝ «իա, իե, ի (կրկնակ «իի»ն պարզում է), իո, իու» (եւ ոչ թէ մեր երկբարբառներով): Բառասկզբի «յ» տառի արտասանութիւնը անհրաժեշտաբար [h] չէ: Աւանդական անուններում այն [h] է հնչում, սակայն նոր տառադարձութիւնների մէջ այն պէտք է իր ծայնով՝ [j] արտասանենք: **Է.** Հայերէնի երկբարբառներն ու եռաբարբառներն են. «այ, ոյ, աւ (օ), եւ, իւ, եա, տ, եայ, եաւ (եօ), տյ»: Որեւէ տառադարձութեան ժամանակ կարելի է յարգել սրանց գրութեան կանոնները եւ չյօրինել նոր կապակցութիւններ: **Ը.** Նոր լեզուների տառադարձութիւնների մէջ օտար [r] հնչիւնը ամէնուր գրում ենք «ր», բացառութեամբ բառասկզբի, ուր գրում ենք «ռ»: «Ռ»ի գրութիւնը «ն»ից եւ «լ»ից առաջ պարտադիր չէ:

ՎՐԱՅԵՐԷՆԻ ՀՆՁՈՅԹՆԵՐՆ ՈՒ ՀՆՁԻԻՆՆԵՐԸ

Վրացերէնի հնչոյթները այնքան մօտ եւ նման են արեւելահայերէնի հնչոյթներին, որ դրանք արտայայտելու համար հարկ չկայ դիմելու *Հնչիւ-*

նաբանության միջազգային ընկերության⁶ այբուբենի նշանագրերին: Հնչյոթի կամ հնչյունի⁷ նշանը ընդունում է դնել անկիւնաւոր փակագծերի մէջ՝ [ա], [բ], [գ], իսկ տառ արտայայտելու համար նշանագիրը դնում ենք չափերտների մէջ՝ «ա», «բ», «գ» եւն.: Յիշեցնենք որ հնչիւն կամ հնչոյթ արտայայտելու դէպքում՝ [ե]ն եւ [ո]ն մաքուր ծայնաւոր հնչիւններ են (ինչպէս լատինական [e]ն եւ [o]ն), իսկ [յ]ն ունի ամէնուր կիսաձայն [յ] հնչում:

Արդի վրացերէնը «պաշտօնապէս» ունի 5 ձայնաւոր եւ 28 բաղաձայն, ընդամենը 33 հնչոյթ (եւ տառ): Արդի վրացերէնի համար քերականութիւնները չեն յիշատակում կիսաձայն հնչոյթներ:

Հայերէնն ունի 36 պարզ հնչոյթ (երկբարբառներն ու եռաբարբառները չհաշւում)՝ 6 ձայնաւոր, 1 կիսաձայն, 29 բաղաձայն: Ստորեւ անդրադառնում ենք վրացերէն տառադարձութեան գլխաւոր կանոններին ու նրբութիւններին:

ՎՐԱՅԵՐԷՆԻՑ ՏԱՌԱԴԱՐՁԵԼՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐ ԵՒ ՆՐԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ա) ձայնաւորներ եւ բաղաձայններ

Վրացերէնի եւ դասական հայերէնի (նաեւ արեւելահայերէնի) հնչոյթների սերտ նմանութեան շնորհիւ տառադարձութիւնը նախ եւ առաջ պէտք է հիմնուի հնչոյթային զուգահեռների վրայ: Վրացերէնի բոլոր ձայնաւորները ([ֆ ա], [ց ե], [օ ի], [օ ո], [ւ ու]) առկայ են հայերէնում, իսկ բաղաձայններից միայն մէկն է բացակայ ([ց կ'ղ]): Թէեւ երկու լեզուների հնչիւնների արտաբերութեան միջեւ կան թեթեւակի տարբերութիւններ, իբրեւ հնչոյթ նրանք համազօր են, ուստի եւ դիւրութեամբ մէկը մէկին տառադարձելի: Արտասանական տարբերութիւններից կարելի է նշել մասնաւորապէս, որ վրացերէնի «օ»ն հայերէնի [ո]ի եւ [ու]ի միջին դիրքում է, վրացերէնի «ց»ն աւելի շրթնաշրթնային է (հայերէնի [վ]ն շրթնատամային է):

Վրացերէն այբուբենը աշխարհի լաւագոյն այբուբեններից է. տառերի (նշանագրերի) եւ լեզուի հնչոյթների միջեւ առկայ է գրեթէ հարիր տոկոսանոց ներդաշնակութիւն (ամէն հնչոյթ իր տառն ունի եւ ամէն տառ միայն մէկ հնչոյթ է արտայայտում): Եթէ հաշուի առնենք նաեւ այն հանգամանքը, որ վրացերէնը (աշխարհի շատ ու շատ լեզուների կողքին) ամէն տառի (նշանագրի) համար ունի միայն մէկ ձեւ (չկայ մեծատառ-փոքրատառ հա-

⁶ International Phonetic Association, *Հնչիւնաբանութեան միջազգային ընկերութիւն*, որի հնչական նշանագրերով է ընդունում գրի առնել զանազան լեզուների հնչոյթները: Միջազգայնօրէն ընդունում է կա'մ ֆրանսերէն (API), կա'մ անգլերէն (IPA) յապաւումը:

⁷ «Հնչոյթ» եւ «հնչիւն» եզրոյթների տարբերութիւնը քաջ յայտնի է լեզուաբանութեանը (Հ. Զ. Պետրոսեան, Ս. Ա. Գալստեան, Թ. Ա. Ղարաբիւլեան, *Լեզուաբանական բառարան*, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի հրատ., Երեւան, 1975):

ბ, **ხ (ჟ)** – ხანძთელი ჩანბქელი, ხიზანაშვილი ჩიქანაშვილი, ხურცილავა ჩიუცილავა, ხუციშვილი ჩიუციშვილი, **ვ (վ/ու)** – ვალიკო Վալիկո, ვაჟა Վաძა, ვასო Վասո, ვახუშტი Վախուშტი, ავაზაშვილი Աვაզაშვილი, შავერზაშვილი Շաւերզաշուի, **რ (ռ/ր)** – რამაზი Ռամազ, რევაზი Ռեսազ, რუსთაველი Ռուսթաւელი, რუსუდანი Ռուսուդան, არსუკისძე Արսուկիսძէ, ირემაშვილი Իრէմաշուի, **ლ (լ)** – ლადო ლაღი, ლამარა ლამარა, ლადიმე ლაღიმე, ლაშა ლაშა (აქისაღერენ სთიღაქან-ნიქანამქ' «ლიქ, ლიქსაიქ»), ლევანი ლესან (ჩერენ არიქი ანბნანსონ), ლეონტი ლეონტი (ჩერენ არიქი ანბნანსონ), ლორთქიფანიძე ლორქიქიან-ნიძე, **მ (մ)** – მავა მასკა, მამია მამია, მარგველაშვილი მარგოლესაშვილი, მახარაძე მახარაძე, მელიქიშვილი მელიქიშვილი, მეტრეველი მესორესელი, მიზანდარი მიქანთარქი, მოსე მონე (ჩერენ არიქი ანბნანსონ), **ნ (ն)** – ნათელა ნაქელა, ნიკოლოზი ნიქილიკ (ჩერენ არიქი ანბნანსონ), ნინო ნინო, ნოდარი ნოღარ, ნუგზარი ნიუღარ, **ჰ (հ)** – ჰამლეტი ჰამლესი, ჰაჯი ჰაჯი, ჰენრი ჰენრი («ჩ»-იქ სსთოქ ქიავსკან ანსონსერ ქკან. გიქიქის ნინსენ სასკაიქი ჩასარას ანსონსერ (ქანერ), ჩსქ ქანამიქიქი (ქაქიქიანბ ქაქერქი მქ) «ჩ» გერქე ქი ჩანთიქიქი):

რ) ქრავერენქი «ყ» [կ'ղ] ქრადაქან

არესლახაქერენსონ ენთიანრასქან ენთონიანბ ქ აქი ჩნქიქერ თანა-რარბქ «რ» (ქვარელი რქარეს, ტვიბული სიქერი, ყელა რესლ⁸): სქიქის თანარარბიქან ქრქ ჩანსარქარ აგერქ სნ ზანე აქარსერენქი მიქი-გიქ ქიქი ანბნ ქანერქ (ჩმანთ. ყელა სკალ/რალქ' ქერი, ამრიგ): «რარ-სერენქ არარასკან «ტ» (ქაქ სკან რაქ) თანერ მნბ მასამქ ართასანსონ ქ [რ], ირქნ ს ჩერენ [ბერი ჩამაქათასქანსონ ქ ქრავერენქი «ყ»: არ-რასკან აქი თანქი ს ჩნქიქი [ბერი ჩამაქათასქანსონსერ სნ. აქარსერ-ენქ «ტ» (ქათქნათან ჩნქინაგრიქანამქ' «გ») [რ] სკან [կ'ղ] ართასანსონ-ქანამქ, თანსერენქ «კ» '«ლიქი» [ქ], აერიქენსერენქ «გ» '«ლიქი» [ქ], ს ქრავერენქი «ყ» [կ'ղ]: ქაქერენქი ჯათ ქარიქანსერიქი აქი ქანაქი «რ» ქ' რა-ქან, რამიქ, რიქარქ...

ქრავერენქი «ყ» ქ გრიქი ქანაქი აქსთერ (სთარ ქეღინსერქი) იერ ჩაქერ-სერ თანარარბიქი ქ «ს», ირქნასქ' ყაბარდა ყარარქა, ყარაზი ყარაქა,

⁸ ქიქიქიქი, ქრავერენქი-ჩაქერენ გიქნასკან თანარარბიქიქი, (ნერქინსქ სნქ 27/05/2024ქ): https://hy.wikipedia.org/wiki/%D5%8E%D5%AB%D6%84%D5%AB%D5%BA%D5%A5%D5%A4%D5%AB%D5%A1:%D5%8E%D6%80%D5%A1%D6%81%D5%A5%D6%80%D5%A5%D5%B6-%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%A5%D6%80%D5%A5%D5%B6_%D5%A3%D5%B8%D6%80%D5%AE%D5%B6%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6_%D5%BF%D5%A1%D5%BC%D5%A1%D5%A4%D5%A1%D6%80%D5%B1%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6 :

ყაზახი კადასკ, ყაზანი ღადან, ყაზბევი ღადრესკ, ყალბუზი (კალმოს/ კალმისკ), ყარაგანდა ღარაღანოღა, ყარსი⁹ ღარს, ყუზანი ღორან, რაყ ნასი «ღ», ორინასკ' ყაზახეთი ოადაქს(ა)სთან, ყორგიზი ოღროღ (ქსთოქსთა-ხაქრენს სქსალ თათაღარდოქისნს), ყორიზი ორქმ:

სნსჲ გთნოი სნჲ ორ ქრავგრენსქ «ყ» ხნჯოქო (ხნჯაქს სი არარერენსქ სოქს ხნჯოქო¹⁰) ანსირაძესოქ სნაქუნსორარარ თათაღარდსქ «კ»: ოა ყაყ-მანათორიოად ს ოჯ მქაქს აქო ხნჯოქი ართასანასკან სსკვინსოქ (აქს სოქორასკან [კ]ქ კათოქაქს თარერასკს ს), აქსი ხაქრენსქ «ღ» თათი ყათმთოქსამ (სა ძამანასკსნ სოქს ს ქასი [ქ]):

სქოთამსნაქსი, ქსნი სნ ქსნასკსნერ სრე «ღ»ქ გოოქისნ ოსჯისაქს თსსანსკისსჲგ სნაქუნსორესქ ს. ოროჯასკი ოქოქეროი [ო]ქ ართასანოქისნ ოსქს ასქი ოქოქს (კამ «ხარაღათ») კაროქ ს ქსნსქ ქსნ [კ]ქ ართასანოქისნ: სქოქსი ოქავგრეოი კარესქ ს ს «ღ» გრეს: ჸარე ონჯოქს სოქრ ს სი კაროქ ოსქ ქრავგაგტსნერ ქნასკან მქ კარძიქ:

ორინასკსნ. გარაყანოქე ღარასკანსქს, ვაჲყაჲოქე ქაჯასკამად, მაჲყვრეოი მადქოისნესქ, ოგრეზოქე ოსქრესქს, წენეთეოი შქსნესქ, ქანუყვადე ჸანსოქოად, ჯაყეოი ჸასკესქ (ღარესქ), ყავლავიოი ყაქლავიოქი, ყანდარეოი ყანოქარესქ, ყავლანოქიოი ყაქლანსქოქი (ღაქლანსქოქი), ყაყიზავიოი ყასქიჯავიოქი, ყოვიანი ყიქიქანსქ, ყოვზოქე ყიქიქსქ, ყორლანავიოი ყოქოქანავიოქი (ოქოქანავიოქი), ჲუქვიავიოი რინსქიავიოქი, თაყა ოთასკ, ჲაჲყვებანი ჲანსკესქანსქ, სავვარეოქე სასქოარესქს, ტვადლავიოი სსკარესქ, ყანწეოი ყანჯესქ, ყუზანოქიოი ღორანსქოქი, ყუფარადე ღოქარად, ქვონდიდეოი ჸსინოქიქესქ, ტყემალავიოი, სქსმასქს, არაყიოქიოი არასქოქიქ (არაოქოქიქ), ყოზიავიოი ოჯიქავიოქი:

გ) «ქ/ყ» გოოქისნ

ხნჯაქს სნესჲსქ ქსრე, ქრავგრენსქ ქსრასკანოქისნსნერ ქსნ ოსოქონიოი [ქ] კისადაქსი გოოქისნ ოოქ ქრავგრესნი: ჸინ ქრავგრესნ ოსნერ [ქ]ქს ხამადოქ მქ თათ («ღ»), სასკაქს აქსოქ აქს აქოქსნსჲგ ოოქს ს მნავეს: სქოთამსნაქსი, ხაქრენს თათაღარდოქისნსნერ მნჯ მსნჲ აქსოქ ს ხნარათოქინს თარერასკსნჲ «ქ» ს «ყ» თათნერ, სი ოა კათარესქი სნჲ ხაქრენსქ ოოქღაგოოქსან ხამადაქს:

⁹ ჸასკასკან აქს ქაოქარე ოინ ქრავგასკან აოქოქსნოი ვარო [კარქ] ოსოქ ს: ყარსი [კ'ღარსქ] ოსქ ასქი ოოქ თათაღარდოქისნ ს' ხაქრენს ღარს ანთიანადესქ არარერენს სი მასნათორაქს' აქარსკრენს (قارص [qārs]) ართავოქამ: ქრავგრენს ყათმასკან ვარო [კარქ] ოსქ ოასქსალ ააყავოქ ს, ორ ღარს თსოქანოქს (ღაროვ რსოქ, ለმორს ღაროვ, ለმრგნ ღაროვ) არმათ ለკარს ს (ღარს' «ამოოქის, ამოვ», ხაქრენს «კარ-სმ» არმათოქ სი ოოქნასკი ხაყვასკანსქ «ს» ქსრეჯათოქსამ):

¹⁰ სნს' ოოქოადავარქსი ለ. მასრ:

Սա վրացերեն տառադարձության միակ կէտն է, որը հայ եզրաբանական լանդշաֆտի ուղղորդման առարկայ է դարձել: Ահա «Վրացական տեղանունների հայերեն տառադարձության մասին» այդ որոշումը¹⁷: Բացառությամբ Թբիլիսի անուան, որի գրության վերաբերեալ կայ կառավարական առանձին որոշում, վրացական միւս տեղանունների համար պահպանել հայկական աւանդական գրութիւնը, այսինքն գրել առանց ի վերջնահինչիւնի, այն է Թբիլիսի, բայց Բաթում, Բորժոմ, Ախալքալաք, Թելաւ, Կարզախ, Մցխեթ¹⁸, Սուխում, Սուրամ, Քութայիս եւ այլն: Ծանօթութիւն. կանոնը չի տարածում ի-ով վերջացող վրացական այն տեղանունների վրայ, որոնք հայերէնում զուգաձեւութիւն չունեն եւ առանց ի վերջնահինչիւնի չեն գործածում, օրինակ՝ Գորի, Կախի եւ այլն¹⁹:

Տերմինաբանական եւ ուղղագրական տեղեկատուի հեղինակները հետեւեալ կերպ են մանրամասնում այս որոշումը իրենց «Տերմինաշինութեանը եւ տառադարձութեանը վերաբերող որոշումների մեկնաբանութիւններ»-ի մէջ.

«Վրացական տեղանունների հայերեն տառադարձութեան մասին» որոշումը մասնաւորապէս վերաբերում է վրացական տեղանունների ի վերջնահինչիւնի գրութեանն ու արտասանութեանը: Ինչպէս յայտնի է, վրացերէնում գոյականներն ստանում են ի վերջաւորութիւնը²⁰: Այդ օրինաչափութեանը ենթարկում են նաեւ օտար բառերն ու անունները՝ *ցիրկի, կոմունիստի, Մոսկվայի*²¹, *էրևանի, Կարապետյանի, Նովիկովի* եւ այլն: Վրացական տեղանունների հայերեն աւանդական գրութեան մէջ միայն վրացերէնին յատուկ այդ վերջնահինչիւնը, որն, ի դէպ, վրացերէնի թեք հոլովաձեւերում էլ չի պահպանում (*Ախալքալաքի, բայց Ախալքալաքմա, Ախալքալաքիս, Ախալքալաքո* եւ այլն), չի գրուել, որովհետեւ բանաւոր խօսքում չի էլ արտասանուել: Վրացերէնի մեխանիկական ընդօրինակումով հայերէնում մի ժամանակ տարածուած եւ այժմ էլ սխալմամբ գործածուող *Բորժոմի, Քութայիսի, Սուրամի* ի մասնիկով ձեւերը խորթ են այդ անունների հայկական աւանդական տառադարձութեանը եւ, բացի այդ, աւելորդ դժուարութիւն են առաջացնում նման ա-

¹⁷ Նախագիծը կազմել է Յովհաննէս Բարսեղեանը: Հաստատուել է տերմ. Կոմիտէի 1956 Սեպտեմբերի նիստում (*Տերմինաբանական եւ ուղղագրական տեղեկատու*, էջ 46):

¹⁸ Մցխեթը վրացերէն ոչ թէ [ի], այլ [ա] վերջաւորութիւն ունի՝ մცხეთა [մցխեթա]:

¹⁹ *Տերմինաբանական եւ ուղղագրական տեղեկատու*, էջ 46:

²⁰ «Ի» վերջաւորութիւնը ստանում են միայն *բաղաձայնայանգ* հիմքով գոյականները (եւ ածականները)՝ անուանական հոլովի մէջ գտնուելիս:

²¹ Ռուսաստանի մայրաքաղաքը վրացերէն «Մոսկովի» է (მოზკოვი), ոչ թէ «Մոսկտայի»:

նունների թեք հոլովածների գրության ու արտասանության մեջ, այն է *Բորժոմիի, Բորժոմիից, Բորժոմիում* եւ այլն, փոխանակ *Բորժոմի, Բորժոմից, Բորժոմում*: Նախկին տերմինաբանական կոմիտեի այս որոշումը սահմանում է վրացական տեղանունների համար պահպանել հայերէնի ասանդական գրութիւնը, այսինքն գրել առանց *ի* վերջնահնչիւնի *Բաթում, Բորժոմ, Ախալքալաք, Թելավ, Սուրամ, Կարգախ, Սուխում, Մցխեթ, Քութայիս* (եւ ոչ թէ *Քութաիս*) եւ այլն, բացառութեամբ *Թբիլիսի* անունից, որի գրութիւնը հաստատուած է Վրաստանի կառավարութեան որոշմամբ: Կանոնը չի տարածուած իով վերջացող վրացական այն տեղանունների վրայ, որոնք հայերէնում զուգածեութիւն չունեն եւ առանց *ի* վերջնահնչիւնի չեն գործածուում, օրինակ *Գորի, Կախի, Փոթի* եւ այլն²²:

Պէտք է նկատել որ այս որոշումը ասանդական անուանածները վերահաստատելու ողջունելի ցանկութիւն է: Այն իդէպ կապ չունի, ինչպէս մեկնաբանում են *Տեղեկագրուի* հեղինակները, հայերէն լեզուի հնչիւնական «դժուարութեան» հետ (իբր «ի»ով ձեւերը «աւելորդ դժուարութիւն են առաջացնում նման անունների թեք հոլովածների գրութեան ու արտասանութեան մեջ»): Չէ՞ որ մնում են *Գորի, Կախի, Փոթի* եւ այլ անունները, եւ ի վերջոյ՝ հայերէնն ինքն ունի «ի»ով վերջացող անուններ՝ Արզնի, Պտղնի, Լոռի, Անի, Արփի...

Հարցը սակայն այդքան էլ յստակ չէ:

Նախ՝ ի՞նչ ասել է «տեղանուն». այն կարող է լինել բնակավայրի անուն (քաղաք, գիւղ), երկրամասի անուն (գաւառ, մարզ), սրբավայրի անուն (վանք, եկեղեցի), բնութեան զանազան դրսեւորումների անուններ (գետ, լիճ): Բոլորը նոյն կանոնի տա՞կ են գնալու: Տերմինաբանական կոմիտէն միայն բնակավայրերի անուններ է յիշատակում:

Անկեղծ ասած՝ Տերմինաբանական կոմիտէի 1956ի որոշումը շատ պարզունակ է եւ կիսատ: Կոմիտէն յիշատակել է միայն «տեղանուններ» եզրոյթը (այն էլ առանց ճշտելու դրա սահմանները), այնինչ «ի» վերջաւորութեան խնդիրը շօշափում է վրացական բոլոր յատուկ անուններին, քանի որ «ի»ով են վերջանում վրացերէնի հազարաւոր անուններ՝ անձնանուններ, տեղանուններ, կազմակերպութիւնների ու լրագրերի, հեռուստաալիքների եւ զանազան այլ տեսակի անուններ:

Առաջին հարցը (որը եւ շօշափել է Տերմինաբանական կոմիտէն) բնակավայրերի անուանումներն են: Սրանց համար ուրեմն պոչատում ենք «ի» վերջաւորութիւնը, բացառութեամբ երբ տեղանունները, կոմիտէի խօսքով՝ «*հայերէնում զուգածեութիւն չունեն եւ առանց ի վերջնահնչիւնի չեն գործածուում*»: Որոշումը յստակ չէ, քանի որ պարզ չէ թէ ո՞ր անունը կարող է զուգածեութիւն ունենալ, ո՞րը՝ ոչ. չէ՞ որ անխտիր բոլոր տեղանունները չեն,

²² *Տերմինաբանական եւ ուղղագրական տեղեկագրու*, էջ 27-28:

ორ ხაყერტს არიქს გრიულს კამ რანათორ ართასანოულს ხს ჯარიონასკაჲარ: ლარგს აჲს ჲ, ჲქ ღრავსკანს თხელანონს ხანტიჲყელის ჩნჲყას აქსოჲ ჲ ქარ-
ნოქ აყაყაჲ თათოჲარბოჲრ:

სნჲჲ აჲს თყათოროჲქონს იონსნჲ, ორ რავგათოჲქონს ქერაქერიომ ჲ მ-
აქანსკ არმათოქ კაღნიომ თხელანონსნჲქონს²³ ოოქი, Რაქსი ხს.: Რჲ აყ-
რავაჲიომ²⁴ თათოჲარბოჲქონს Რაჲყანოიმ ჲ «ჩ» ქერჯათოროჲქონს:

ლხთხარარ²⁵ რაღმასკანს არმათნერიოქ კაღნიომ რსკაქაქერეჩი ა-
ნონსნჲქი ქერჯიომ «ჩ» ჲნჲჲ გრიომ. ბათუმი რაქოიმ, ქუთაისი რიქაჲიჲ,
რუსთავი Როჲაჲი, ზუგდიდი Როღოქი, ქობულეთი რიქოქსჲ, ხაშური
ჩაჯოი, სენავი სნსას, ზესტაფონი Რესთაქონს, თელავი Რელას,
ოზურგეთი Რღოიქსჲ, გარდაბანი Რარიქარს, ახალქალაქი Რსაქლქლქ,
ქარელი რარქს, ლანჩხუთი ლანქსოქს, დუშეთი Როქსჲ, ლაგოდეხი ლა-
გოქს, მარტვილი Რართოქს, ბაღდათი რაოქარს, ცაგერი ჰაღერ,
ტყიბული სქიქოქ (სოქ-), ყვარელი Როარქს:

სჩადანსკ არმათ იონსნოქ რსკაქაქერეჩი ანონსნერიომ «ჩ» Რ Რაჲ-
ყანოიმ ჲ. გოი Როქი, ფოთი Როქი²³, კასპი Რასაქი, ხონი Რონი, ხობი
Როქი, ვანი Რანქ, Რნი Რსი: Რსაქს აქსოჲ ჲ იორსმ თათოჲარბქს Რას
წზოი Რსოქი ხს ჯვარი Როარქ²⁴ ანონსნერქ, რანქ ორ სრანგ არმათ-
ნერქ ქრავსნქონს მჩადანსკ ხს (ჲქს ხრქანსკ²⁵ Რაქსნქონს):

ჩს ქერაქერიომ ჲ აჲს ანონსნერქონს, ორონჲ Რჲ ჲქ ქრავსნქიგ აქსოჲ ჲ
თათოჲარბქს, აჲ იოქიქ ქღონსნერქიგ, Რრანგ მასქი თს²⁶ სოოქს:

ჲ) ანბანანონსნერქი «ჩ» ქერჯათოროჲქონს

სნრქინარანსკანს კოქოქს ჲ ანოქარაქარბქს ანბანანონსნერქი «ჩ»
ქერჯათოროჲქონს:

ლჩ ქრავსნქონს Რათოქს ანონსნერქი რნოოქ ჲ აჲს, ორ ჲოქს Როქოქ
(ოოქლასან, ანოანასკან, Რათოქოქლასან, კოქასკან) ჲონქ Როქოქლასან
Რჲ მქ ქერჯათოროჲქონს: Რრანსოიმ Რათოქს ანონსნერქ Რქმქი ბქოქ ხს სერ-
კაქანოიმ²⁵. დავოთ Რაქი, Რავო ჰასოქ, აბრავამ Რერასჲამ, ვახტანგ
Რაქსანსკ, Როსებ Როქსქი, სომონ სქონს, სოლომონ სოქონს, ელისაბედ
ხოქსარქს, მაროიმ Რარქან:

Როოქ ანონსნერქი «ჩ» ქერჯათოროჲქონს არმათასკან ჲ. გოოგო [გოქო-
გქ], ავავი [ასკსქი], ბასოლო [რასქი], გოვი [გქქი]: Რრანჲ გაქი ხს მას-
ნათოქაქს Რონარქს ანონსნერქი «ჩოქ/ქოქ» ქერჯათოროჲქონსნერქი ქერჯა-
თოქიგ²⁶: Რსაქიქს ანონსნერიომ, ხქ Რრანჲ ჲნჲჲ Რაქანსოიმ, Რაჲყანოიმ

²³ Რქს იონსნჲ Რათოქლას Როქს ანოანასბქს, ათანგ «ჩ» ქერჯათოროჲქონს:

²⁴ Რანოქოიმ ჲ Რას სოქ რაჲ Რაქსნქს Რარღმანოქსონს:

²⁵ Რსკსქი ჰანბქ, *ლჩ ქრავსნქიქი ქერასკანოქიქს*, ლაქსკანს ᲠᲠ ᲠᲠ Რრათ.,
ხრქანს, 1983, ჲჲ 49:

²⁶ Რსაქიქს ანონსნერქ Როარქს სოთგქს ხს «-ий» ქერჯათოროჲქონს. Георгий,
Акакий, Василий:

ნუნუ იერანგ «ჩ» ქსეფაიოიოქსინ. ჴიორგ (ჩაქ. ჴიორგ/წხორგ), აქაქ (ჩაქ. აქაქიო), წააქი (ჩაქ. წარუნ), ჴიქ: აქ იქინასნერ. ირავლი ღარიბაშვილი ირაქი ლარქაშოქი (ქაქ ქოაქ ჟაღაიონერ ანონსნერ) გოიონ ნუნუ *წერაქ*, თნს ათორნ), ბადრი პატარკავიშვილი წაქი ჴათარქაგქიქი:

Ծանոթ.– Այլ ճայնաւորներով վերջացող անձնանունների վերջաւորութիւնները արմատական են. մարտա [մարթա] Մարթա, յօլա [ելիա] Եղիա, յօլա [եսաի] Եսայի, օրեմիա [իերեմիա] Երեմիա, ճաբարիա [զաքարիա] Զաքարիա, օւժա [իւդա] Յիւդա, Յօւլեն [իւլեն] Հօլին, օւժն (օւժն) [իօհանն/իովանն] Յովհաննէս, մօս [մոս] Մովսէս, Յօրե [պետրոս] Պետրոս, Յօւլ [պավլոս] Պաւլոս (Պօլոս), Յօրօւ [իերոօն] Հերովոն, ճաբար [լազարոս] Լազարոս, մօտ [մաթե] Մատթէոս, Եօն [նիկո] Նիկո, օւլ [իսաի] Յիսաի:

სორ ქრეფხერქნიშონ' ანთონსნერჩ ანთონასკანს ხოლოქი მქე²⁷ ათსკაქ ჯ «ი» ქერჯაოროიქჩინ (კოჯასკანთონ ქაგასკაქონ მ). დავითი რაქიქ, ვახტანგი ქასქჟანგ, ოსებო მიქსქი, ელისაბედი ნეჩსაქნე, მარიამი მარქამ: მარქ (ნეკო ანთონსქე ქაოქსაგამ) ანთონსნერჩ (ანთონ-აგქანთონ სამ ანთონ-თითოქს) მქე ათაგჩინ ქაოქაოქჩქე ქერჯაოროიქჩინ ჯინსქ ნს ანსხოქ მ. ტიციან ტაბიქე შიგჩანს შაქჩმქ, თამარ მეფე მდამარ ქაგოქიქ, დავით აღმაშენებელი რაქიქ ჟინსარარ, ოკოზ ცურტაველი მსკოქ მორთასნეჩ, ქიბარ ხალვაში მქქარ ჩასოქაქი, დავით კეზერაშვილი რაქიქ ყნქნეაქ-ოქიქ, ლევან გაჩეჭილაქე ლხანს რაქქეჩილამქ: სმანს მხნეოქმ ხეოქასკანს ლეოქსნერჩ ლ (ანგქნერქნ, ჟრანსნერქნ..., ზანს ოქსნერქნ) ჯნს ოქთონ «ი» ქერჯაოროიქჩინ: ოსათონანს აქს მ, ოქ ანთონ-აგქანთონ (ზანს ანთონ-თითოქს) კოქე-კოქეჩ ოქნქიქ ქრეფხერქნერ ოქ ოქსკაქონ მ ქერქნ მჩ ამქოქოქოქჩინ (ოქოქიქ-ოქოქნაქ) ნს ოქონ მ ათაგჩინ ქაოქაოქჩქი ოქ არმასოქსკანს «ი» ქერჯაოროიქჩინ: ოთარ ლეოქსნერჩ ლ, გქოსსკეპარ ქქ ანგქოსსკეპარ, ოქ ოქოქონქ ნს ქერქნ ხქმქ:

Հայերենը վրացերեն անձնանունները ընդհանրապես տառադարձում է առանց անուանական հիլիփի «ի» վերջաւորութեան. ავთანდილი Ավთან-
დი, ამირანი ამირან, ანტონი ასთონ, ბაგრატი წაყრათ, დავითი წა-
ქი, ელისაბედი სიქიასაქი, ვახტანგი წაქიასანკ, ზურაბი ჰიორა,
თამაზი წამაწკ, თამარი წამარ, თეიმურაზი მქიშიორაწკ, თინათინი
მქიხაქი, იოსები ჰიქსექი, მარიამი წარქამ, მიხეილი წიქეაქი,
ნიკოლოზი სიქიოქაიუ/სიქიოქი, ოთარი იქარ, რევაზი იწაწკ,
რუსუდანი იწიწიქან, ტარიელი წარქიქი, ქეთევანი ქიქიქან, შუშანიკი
წიქანსიქ:

²⁷ Նոր վրացերէնում չկայ այլեւս ուղղական հոլով, իսկ պատմողական հոլովում յատուկ անունները ստանում են գոյականների սովորական վերջաւորութիւնները:

Եզրակացություն.– ա) անուանական հոլովի «ի» վերջաւորութեամբ անձնանունները պէտք է տառադարձել առանց «ի»ի (եւ եթէ կան զուգահեռ հայկական ձեւեր, նախընտրել հայկական ձեւերը), բ) արմատական «ի» վերջաւորութեամբ անձնանունների մէջ «ի»ն մնում է, գ) միւս ձայնաւորները արմատական են եւ մնում են:

«Ի» վերջաւորութիւնը մնում է նաեւ ազգանունների տառադարձութեան ժամանակ. «-շուիլի, -իանի, -ելի, -աւորի» եւ այլ վերջաւորութիւններով: Օրինակները՝ տե՛ս ամէնուր՝ յօդուածիս զանազան տեղերում:

Ժ) այլ յատուկ անունների «ի» վերջաւորութիւնը

Տերմինաբանական կոմիտէի յիշեալ որոշման մէջ անդրադարձ չկայ նաեւ այդ նոյն անուններին, երբ սրանք ոչ թէ տեղանուն են, այլ յատուկ անունների այլ տարատեսակներ: Ինչպէս յայտնի է, տեղանունը կարող է վերածուել մի այլ յատուկ անունի. Երեւանը կարող լինել նաեւ առետրական կազմակերպութեան, հիւրանոցի, լրագրի կամ նոյնիսկ մարդու անուն: Այդպիսի դէպքերում, երբ յատուկ անունը այլեւս չի հանդիսանում տեղանուն, բառավերջի «ի» տառը սովորաբար պահպանում ենք, օրինակ՝ Ռուսթաւը տեղանուն է՝ քաղաք, բայց հեռուստապիքի անունը «Ռուսթաւի 2²⁸» է (թղթօճի 2):

Օրինակներ. օճեցօ Իմեղի (հեռուստաընկերութիւն), օճեցօ Թելասի (ելեկտրական հոսանքի ընկերութիւն), Նոլոլաճ Սոլլակի (հիւրանոց, ի տարբերութիւն Սոլլակ թաղամասի), օճեցօ Թամարիսի (կօշիկի մականիշ, ի տարբերութիւն տեղանունի), օճեցօ Գաբիէ Մթաւարի գազերի (լրագիր), օճեցօ Քալաքի Զուլիքի (ձայնասփիւ):

Սակայն աւանդաբար այդպէս չէր. «ի»ն կարող էր հանգիստ դուրս ընկնել: Հայերի եւ վրացիների կապերն այնքան սերտ էին եւ լեզուների փոխմացութիւնը այնքան տարածուած, որ հայը շատ լաւ գիտակցում էր «ի»ի քերականական վերջաւորութիւն լինելը (ինչպէս այսօր դա գիտակցում է տփղիսահայը, որն ասում է «Թբիլիս», փոխանակ ասելու «Թբիլիսի»): «Ի»ի աւելորդութիւնը գիտակցում էր նաեւ նրանով, որ հին վրացերէնում, անուանական հոլովից բացի, գոյութիւն ունէր նաեւ ուղղական հոլով, որի դէպքում բաղաձայնայնագ գոյականները «ի» վերջաւորութիւնը չունէին: Այդ գիտակցութեան հետեւանքն են *Գորգասալ, Յիւնիս, Ծղալ* եւ նման (առանց «ի» վերջաւորութեան) պատմական ձեւերը:

Եզրակացություն.– պարզութեան եւ միօրինակութեան համար գերադասելի կը լինէր վերացնել բոլոր ոչ արմատական «ի»երը՝ բոլոր յատուկ անունների մէջ, նոյնիսկ միավանկ արմատների դէպքում, օրինակ՝ Սոլլակ (փոխանակ՝ Սոլլակի, խօսքը հիւրանոցի մասին է), Թամարիս (փոխանակ՝ Թամարիսի) եւն.:

²⁸ Այստեղ «2» թիւը արտասանում ենք հայերէն՝ «երկու», եւ ոչ թէ վրացերէն՝ [որի] կամ [մերե] (սրա վերաբերեալ տե՛ս՝ ստորեւ):

Հարցը բաց է:

Ժա) անունների իմաստալից տարրերի թարգմանությունը

Ինչպես ամեն լեզուի պարագայում, վրացերենի համար ես մենք պնդում ենք, որ աղբյուր լեզուի իմաստալից տարրերը գերադասելի է թարգմանել: Վրաստանի գաւառներից մէկի սովետահայ տառադարձութիւնն է Քվեմո Քարթլի (ქვემო ქართლი), որը մեծ յաջողութեամբ եւ ճաշակով կարելի է թարգմանել Ստորին Վիրք (ծայրագոյն դէպքում՝ Ստորին Քարթլի): Նոյն անունը թարգմանուած է եգերերէն (մեգրելերէն)՝ თუდოლენი ქართლი [թուդոլենի քարթլի], աղբրեջաներէն՝ Aşağı Kartli: Արդ՝ ինչո՞ւ հայերէնը, որն ունի իր հազարամեայ աւանդոյթն ու իր պատմական անունները, չանի նոյնը:

Այլ օրինակներ. Յիճա ქართლი Ներքին Վիրք (եգերերէն (մեգրելերէն)՝ დიბოხოლენი ქართლი [դիխոխոլենի քարթլի]), Յեմո სვანეთი Վերին Սուանք, ქვემო სვანეთი Ստորին Սուանք, նմանապէս՝ პატარა ხორენია Փոքր Խորենիա, პატარა მიტარბი Փոքր Միտարբ, დიდი სმადა Մեծ Սմադա, დიდი ზანავი Մեծ Զանաւ, პატარა ზანავი Փոքր Զանաւ եւն.:

«24 საათი» լրագրի անուան միջի «24» թիւը անհնար է չթարգմանել հայերէն, այսինքն՝ անհնար է թերթի անունը չարտասանել «**Քսանչորս** սա(հ)աթ»: Այլապէս, ո՞ր հայը կարող է գուշակել թէ հայերէն գրած «24 սա(հ)աթ»ի «24»ին վրացերէն ասում են [og-դադթխի], ո՞ր հայը կարող է գուշակել թէ թերթի անունը վրացերէն հնչում է «[Ոցդադթխի սաաթի]»:

Ժբ) ոչ վանկարար «ու»ի տառադարձումը

Հին վրացերէնում կար ոչ վանկարար «ու» (կիսաձայն [w]), որը նոր վրացերէնում վերածուել է [վ] հնչոյթի եւ այդպէս էլ գրուում է («Յ»): Ոչ վանկարար «ու»ն հանդիպում է միայն բաղաձայնից յետոյ եւ ձայնաւորից առաջ (ճիշտ ինչպէս նոր հայերէնի բաղաձայն «ու»ն): Մեր տառադարձումը պէտք է լինի միշտ «ու» ([վ] արտասանութեամբ):

Ուստի՝ հին վրացերէն ոչ վանկարար «ու»ն եւ նոր վրացերէն «վ»ն նոյն տառադարձութեան ենք ենթարկում՝ հայերէն բաղաձայն հնչող «ու»: Օրինակներ. გუარამ/გვარამ **Գուարամ**, ჯუარი/ჯვარი **Զուարի**, სუანი/სვანი **Սուան**, არგუეთი **Արգուեթ**:

Կան բացառութիւններ, երբ հին վրացերէնի ոչ վանկարար «ու»ն նոր վրացերէնում չի դարձել «վ», այլ մնացել է «ու» (ձայնաւոր արտասանութեամբ), օր.՝ ლუარსაბ **Լուարսաբ**:

Ժգ) հին տառերի տառադարձումը

Վրացերէնի արդի այբուբենից դուրս են մնում հին վրացերէնի մի քանի տառեր՝ «**ფ, ფ, ჳ, ჴ, ჵ**» (տե՛ս՝ Յաւելուած աղիւսակը): Նոր վրացերէնի տառադարձութեան համար սրանք նշանակութիւն չունեն, սակայն եթէ կարիք լինի տառադարձել հին վրացերէն որեւէ անուն (այս տառերով ուղղագրած), հայերէն կը տառադարձենք այսպէս.

– «Թ» արտասանությունը՝ [եյ]²⁹, տառադարձում ենք «ե/է»: Մի կողմից՝ հայերենը մերժում է «եյ» երկբարբառը, եւ միայն այդ հանգամանքը արդեն բաւարար է տառադարձել պարզ «ե/է»: Բայց կայ եւ մի այլ հանգամանք: Հին վրացերէնում «Թ»ն գրում էր երբեմն այնտեղ, որտեղ սպասելի է պարզ [e] հնչիւն, օրինակ՝ Յօնիլ^Թ (փոխ. Յօնիլե տեսայ), Ձագամ^Թ (փոխ. Ձագամե կէր), Թեթ^Թ (փոխ. Թեթես թագաւորին), Բութ^Թ (փոխ. Բութե մեր)³⁰: Անուանական հոլովի մէջ «յ»ի եւ «ա»ի միացումը (յա) սովորաբար տալիս է «Թ», «Թեթե / Թեթ^Թ», «Ծե / Ծ^Թ»³¹:

– «ա» = «յ», (բառաւերջին խլացել է եւ նոր գրութեան մէջ ընկել), օր.՝ Գաա [գգայ] (ճանապարհ), Ժեյեհա [քունկ'ղանայ] (երկիր), Ծաա [ղաբայ] (վայր, ասան), Ելեհիա [եկլեսիայ] (եկեղեցի):

– «շ» = «ուի» [վի, փ], համապատասխանում է ոչ վանկարար «շ» + «ու». Թորց բորցուի (բլուր): Հանդիպում է նաեւ հին յունարէն «Υ»ի տեղը՝ Եթթ^Թ [եգլիպտե] Αἰγυπτος Եգիպտոս:

– «Յ» կատկային [ք]: Սա «ց»ի շնչեղ տարբերակն էր: Նոր վրացերէնը այս հնչիւնը պարունակող բառերը արտասանում է [խ]ով: Կարող ենք տառադարձել «ք», կամ աւելի շուտ՝ «խ» (եթէ բառը ներկայ է նաեւ նոր վրացերէնում եւ ունի [խ]ով տարբերակ): Օրինակներ. Յելո խելի (ծեռք), Յորցո խորցի (միս, մարմին), Յաա խմայ (ծայն):

– «Թ» [ո/ու] = «ո(վ)» (համապատասխանում է յունարէն ոմեգային), հագուադէպ կիրարկութիւն ունի՝ «Թ...» «ո՛վ...» կոչական ծայնարկութեան մէջ, հին յունարէնից փոխառութիւններ՝ Թսան (Ովսաննա(յ)) եւն.:

Ժ) բաղաձայնների կուտակում

Վրացերէնը, ի տարբերութիւն հայերէնի, որի վանկերը չեն հանդուրժում բաղաձայնների կուտակում, խնդիր չունի մի քանի բաղաձայն միեւնոյն վանկի մէջ դնելուց: Պէտք է ընդգծել, որ այդպիսի բաղաձայնների մէջ [ը] հնչիւն չի նախատեսուում (վրացերէնը չի ճանաչում ո՛չ «ը» տառը, ո՛չ էլ [ը] հնչիւնը): Ծայրայեղ օրինակներից է «Յթրցեթն» [վիրցքվնի] (կլայում եմ) բառը (իրար ետեւից եօթը բաղաձայն): Այդպիսի խճողումների դէպքում, բնականաբար, հայերէնը բաղաձայնների միջեւ աւելացնում է գաղտնավանկ [ը]՝ ըստ հայերէնի ուղղախօսական կանոնների, օրինակ՝ [վը-վըրց-քըվնի] կամ [վը-վըրց-քը-վընի]:

Թրց(ց)լոցան մրգլվանի (բլրորագիր տառատեսակ) բառը հայերէն արտասանում ենք [մըրգ-լը-վա-նի]: Նկատենք որ բառի ստուգաբանական «Յ» տառը արդէն իսկ վրացերէնում է ընկել:

Ժե) բառի շեշտը

²⁹ Արդի սուաներէնում այն արտայայտում է երկայն [ե՛] հնչիւնը:

³⁰ Շանիձէ, էջ 15-16:

³¹ Անդ, էջ 45-46:

Վրացերէնում շեշտը ձգտում է ընկնել վերջից երրորդ վանկի վրայ, ուստի՝ երկվանկ բառերի մէջ այն առաջին վանկի վրայ է (այն է՝ վերջից երկրորդ, քանի որ չկայ վերջից երրորդ վանկ), իսկ եռավանկ եւ ւաւելի բազմավանկ բառերի մէջ՝ վերջից երրորդ:

Այդուամենայնիւ, ինչպէս բոլոր լեզուների կապակցութեամբ ենք ընդգծում, օտար անունների շեշտը հայերէն տառադարձած գրութեան մէջ արտասանում ենք հայերէնի՝ կանոններով՝ յար եւ մշտապէս վերջին վանկի վրայ: Անթոյլատրելի է արտասանել օրինակ [թը-բի-**լի**’-սի], պէտք է լինի [թը-բի-**լի-սի**], մանաւանդ որ այդ սխալ շեշտը ռուսերէնի ազդեցութեամբ է՝ վերջից երկրորդ վանկի վրայ: Վրացերէն արտասանութիւնն է [**թբի**’-լի-սի]:

Ժգ) կովկասեան լեզուներից եկող անունների տառադարձումը

Քանի որ վրացերէնը հարուստ է բաղաձայններով եւ նրա բաղաձայնական համակարգը շատ մօտ է (արեւելա)հայերէնին, վրացերէնը կարող է յարմար կամուրջ հանդիսանալ կովկասեան լեզուներից կատարելիք տառադարձութեան համար: Սակայն վրացերէնը կարող է միայն յուշել, բայց ոչ լինել որոշիչ: Հայերէնն այսօր հնարաւորութիւն չունի հաստատելու կովկասեան լեզուների տառադարձութեան մի համակարգ, եւ այդ պատճառով առայժմ բաւականանալու ենք վրացերէնի եւ ռուսերէնի համադրութեամբ:

Կովկասեան լեզուներից՝ տարածական հեռաւորութեամբ եւ մարդկային հարեւանութեամբ մեզ ամենամօտ լեզուն ափխագերէնն է, մանաւանդ որ Ափխագիայում մինչեւ այսօր բնակւում են հազարաւոր հայեր: Գոնէ Ափխագիայի անունները գերադասելի կը լինէր հենց ափխագերէնից տառադարձել: Դրա համար առնուազն պէտք է կազմել կարելորագոյն անունների մի ցանկ:

Նոյնը եւ կովկասեան այլ լեզուներից եկող անունների մասին է:

Կովկասեան լեզուներում կան հնչիւններ որ չունի վրացերէնը (բայց ունի հայերէնը): Դրանցից մի քանիսի համար ժամանակին յօրինել են վրացական այբուբենի նշանագրեր (մի ժամանակ կովկասեան այլեւայլ լեզուներ վրացագիր են եղել): Օրինակ՝ «ֆ» [ֆ], «ջ» [ը] են.: Սրանք, սակայն, այսօր մեր տեսադաշտից դուրս են մնում:

Ժէ) հայկական աւանդական անուանումներ

Ինչպէս նշեցինք վերը, հայկական աւանդական (տեղ)անունները ոչ թէ տառադարձում ենք վրացերէնից, այլ առնում ենք դրանց հայկական ձեւերը: Դա մասնաւորապէս վերաբերում է պատմական Հայաստանի տարածքում գտնուող տեղանուններին, ինչպէս նաեւ այսօրուայ Վրաստանի հայաբնակ բնակավայրերի հայկական ստուգաբանութեամբ տեղանուններին. օրինակ՝ ჯავახეთი [ջաւախեթի] Զաւախք, სპივნა [սպինձա] Ասպն-

է հայերէնի համար): Անունը տառադարձուել է Տփղիս, քանի որ «ղ» տառը հնում հնչում էր թաւ [լ]:

Հայերէն [տրփլիս]ից³⁵ միջին պարսկերէնը որդեգրեց Թփլիս ձեւը («տ»ն՝ «թ», եւ վանկարար «ը»ի փոխարէն՝ «ի»): Նման փոխառութիւն եղաւ եւ հին յունարէն (Τιφλίς [տիփլիս]³⁶), որից էլ՝ լատիներէն (Tiphlis [տիփլիս]): Ակնյայտ է որ այս փոխառութիւնների սկզբնաղբիւրը հայերէնն է, եւ ոչ՝ անմիջապէս վրացերէնը:

Իր կարգին արաբերէնը, [փ>ֆ] սովորական փոխանցմամբ³⁷, պարսկերէն անուանաձեւը դարձրեց Թիֆլիս: Այդպէս վերջինս տարածուեց ամբողջ Արեւելքում, այդ թւում եւ խօսակցական հայերէնում: Հայերս, թողնելով մեր հարեան երկրի մայրաքաղաքի հայերէն հարազատ անունը, բանաւոր խօսքում, շատ ու շատ տեղանունների նման, որդեգրեցինք օտար նուաճողների հնչիւնափոխ անուանաձեւը³⁸: Նոր պարսկերէնը նոյնպէս ընդօրինակեց արաբական *Թիֆլիս* ձեւը՝ մի կողմ թողնելով նախկին *Թիփլիսը*:

Նոր ժամանակներում՝ եւրոպացիներն ու ռուսները նոյնպէս որդեգրեցին *Թիֆլիս* ձեւը:

Վրացիները շարունակում էին իրենց մայրաքաղաքը կոչել *Տփիլիս(ի)*: Դարերի ընթացքում, սակայն, հին վրացերէն «տփիլ» (ջերմ) բառը դարձաւ «թբիլ» (առանց նշանակութեան փոփոխութեան): Եւ ահա 1936ին, համատարած անուանափոխութիւնների շրջանում, համայնավար վրացիներն էլ որոշեցին որ *Տփիլիս(ի)*ն այսուհետեւ կոչուելու է *Թբիլիս(ի)*³⁹: Օտարներից շատերը հետեւեցին այս անուանափոխութեանը եւ այսպէս ծնուեց հայ ժողովրդի համար խորթ «Թբիլիսի» արուեստական ձեւը⁴⁰:

Այսօր արեւելահայերէնում պաշտօնապէս գրանցուած է *Թբիլիսի* ձեւը: Սակայն թէւ լրատուամիջոցները ամէն օր համատարած գործածում են

³⁵ Հին ժամանակներում պարսիկները (նաեւ յոյները) Կովկասն ու նրա ժողովուրդները յաճախ ճանաչում էին հայերի ու հայերէնի միջոցով:

³⁶ Նոր յունարէնը բնականաբար արտասանում է [տիֆլիս]:

³⁷ Արաբերէնը [փ] հնչիւն չի ճանաչում, դրանք դարձնում է [ֆ]:

³⁸ Գրաւոր հայերէնը (մասնատրապէս՝ գրաբար հայերէնը) երկար դարեր հարազատ մնաց Տփղիս ձեւին:

³⁹ Քանի որ վերջին «ի» տառը վրացերէնի անուանական հոլովի վերջատրութիւնն է, ստուգաբանօրէն այն բառի արմատ չի կարելի համարել: Վրացահայերը, ինչպէս ասացինք, քաղաքն այսօր կոչում են Թբիլիս (առանց վերջին «ի»ի), հասկանալով որ «ի»ն սոսկ հոլովական վերջատրութիւն է:

⁴⁰ Շատ լեզուներ շարունակում են գործածել իրենց ասանդական ձեւերը, զանց առնելով «կառավարական որոշումը». եգերերէն (մեգրելերէն)՝ ქაზბი [քաբթի], ափխազերէն՝ Казт [քաթթ], յունարէն՝ Τιφλίδα/Τυφλίδα, թուրքերէն՝ Tiflis, պարսկերէն՝ تيفليس [թեֆլիս]...

Թբիլիսի, խօսակցական արեւելահայերէնը (ինչպէս նաեւ արեւմտահայերէնը) քաղաքը շարունակում են կոչել *Թիֆլիս*:

Խնդիր իսկապէս գոյութիւն ունի, մի կողմից՝ հայերէնի երկու ճիւղերը միաւորելու, միւս կողմից՝ արեւելահայերէնի խօսակցականն ու գրաւորը միասնականացնելու հոգածութեամբ: Երբ ժամանակին Հայաստանի եզրաքանական յանձնաժողովը քննում էր վրացերէն տեղանունների հարցը, որոշեց (միանգամայն իրաւացիօրէն) բոլոր տեղանունները այսուհետեւ գրել առանց «ի» վերջաւորութեան (Բաթում, Քութայիս են.), բացառութեամբ *Թբիլիսի* անուան, որի համար (կոմիտէի բառերն են) գոյութիւն ունի «կառավարական յատուկ որոշում»: Զարմանալի է՝ մի՞թէ 1936ի կառավարութիւնների որոշումներով եւ լեզուագիտական անբաւարար գիտելիքներով պէտք է վճռենք այսպիսի հարցերը: Մինչեւ այժմ հայագէտները չեն համարձակում ձեռք տալ «Թբիլիսի» անուանմանը, ամէն անգամ նշելով, որ դրա համար կայ «կառավարական յատուկ որոշում», առանց յիշատակելու, որ այդ «կառավարական»ը վերաբերում է օտար երկրների՝ Խորհրդային Միութեան (ասել է թէ՛ Ռուսաստանի) եւ Վրաստանի կառավարութիւններին, կառավարութիւններ, որ իրաւական ոչ մի ուժ չունեն այսօր (ոչ էլ երբեւէ ունեցել են) հայերէնի կանոններ սահմանելու հարցում: Հետեւաբար՝ այդ որոշումները ի սկզբանէ իսկ անվաւեր էին օտար յատուկ անունները հայերէն գրելու գործում:

Ինչպէս արդէն նշել ենք, ամէն լեզու ի՛նքն է որոշում թէ իր լեզուով այս կամ այն յատուկ անունը ինչպէս պէտք է գրուի ու հնչի, եւ ուրիշ ոչ մի լեզու իրաւական ոչ մի ուժ չունի նրա վրայ բռնանալու:

Մենք առաջարկում ենք, գրականի եւ խօսակցականի երկուութիւնը կարգաւորելու, ինչպէս նաեւ հայերէնի երկու ճիւղերի միջեւ միօրինակութիւն մտցնելու նպատակով, վերականգնել քաղաքի հայկական պատմական անունը՝ «Տփղիս» գրութեամբ, եւ [տըփլիս] արտասանութեամբ: Այս ձեւը ե՛ւ յարգանք է մեր աւանդութեանը, ե՛ւ դիրին՝ խօսակցական [թիֆլիս]ից [տըփլիս]ին անցնելու համար: Այսպիսով՝ գրական եւ խօսակցական ձեւերը կը միաւորուեն, եւ արեւմտահայերէնն ու արեւելահայերէնը կը ստանան կրկին նոյն ձեւը:

Այլեայլ տեղանուններ եւ ցեղանուններ

Արժէ նաեւ խորհել Վրաստանի զանազան այլ տեղանունների կամ երկրանունների տառադարձութեան մասին: Յայտնի է որ Քութայիս քաղաքի անունը ժամանակին եղել է Քութաթիս, Փոթի քաղաքինը՝ Փոյթ են.: Երբ սահմանում ենք այսօրուայ պաշտօնական ձեւերը, պէտք է մշտապէս աչքի առաջ ունենանք պատմական ձեւերը, որպէսզի ի սկզբանէ եւ մէկընդմիջտ ճիշտ ընտրութիւն կատարենք, այլ ոչ թէ հապճեպ մի տառադարձութիւն, եւ մի քանի տասնեակ տարի յետոյ կրկին կանգնենք խնդրի առջեւ:

Վրաստանի արեւմտեան գաւառներից ամենախոշորը հայերէն պատմականօրէն կոչուել է Եգր, Եգերք, Եգերաց աշխարհ, վրացերէն՝ ეგრ-ობო

[եգր-իսի]: Այս երկրամասի անուան վրայ է առաջացել «մ-եգր-ել» (վրաց.՝ მ-ეგრ-ელი) ցեղանունը: Այս յօդուածի մէջ մենք որդեգրել ենք հայերէն «եգերացի, եգերերէն» ձեւերը: Խնդիրը սպասում է վրացագէտների (եւ առաջին կարգին՝ հայագէտների) որոշմանը:

Ափխազ ցեղանունը եւ Ափխազիա (Ափխազք) երկրանունը թէ՛ ամանդական հայերէն, թէ՛ վրացերէն տառադարձութեամբ («აფხაზეთი») «փ»ով է: «Բ»ով տարբերակը (աբխազ) եւրոպական լեզուների եւ ռուսերէնի աւելի ուշ գրութիւնն է (Abkhaz, Абхаз): Գերադասելի է ամանդական «ափխազ» ձեւը⁴¹:

«Աճարա/Աճարիա» երկրամասի անունը նոյնպէս գերադասելի է գրել «ճ»ով (ինչպէս վրացերէն է՝ აჭარა), եւ ոչ թէ «ջ»ով, որը թուրքերէն (Açara), այնուհետեւ՝ ռուսերէն (Аджария) տարբերակն է: Գերադասելի է Աճարա, քան թէ Աճարիա:

Սյրայինի անունն ու հայրանունը հայերէն

Ծնունդով վրացի եւ իր գործունէութեամբ ռուս-սովետական գործիչ Զուղաշուիլիի անունը վրացերէն ოზუბ [օսուբ] է, ռուսերէն՝ Иосиф [իօսիֆ]: Աստուածաշնչեան այս անուան հայերէն տարբերակն է Յովսէփ: Անգլերէն Ստալինին անուանել են Joseph [ջօզըֆ], ֆրանսերէն՝ Joseph [ժօզէֆ], գերմաներէն՝ Josef [յօզէֆ], ասել է թէ՛ ամէն ազգ անունը յարմարել է իր լեզուի ամանդութեանը: Նոյնիսկ ուկրայիներէն՝ ասում են Иосип [յօսիպ], իսկ արաբերէն՝ يوسف [յուսուֆ]: Յունարէն ձեւը բնականաբար Լօսֆ է (նոր յունարէն՝ [իօսիֆ] արտասանութեամբ), բայց սա բուն յունական ձեւն է, ոչ թէ ռուսերէնից կատարած տառադարձութիւն⁴²:

Խնդիրն այն չէ, թէ Ստալինը աւելի վրացի՞ էր, վրաց քաղաքական գործիչ, թէ՞ ռուս-սովետական, որպէսզի որոշենք թէ ո՞ր լեզուից պէտք է կատարենք անուան տառադարձութիւնը: Ինքնավստահութիւն եւ անկախ մտածելակերպ ունեցող լեզուները գերադասում են իրենց ամանդական ձեւերը: Ուստի մենք խորհուրդ ենք տալիս այդ մարդու անունը միասնական հայերէն լեզուով գրել Յովսէփ (եւ ոչ թէ Իօսիֆ՝ ռուսերէնից, կամ Ժօզէֆ՝ ֆրանսերէնից փոխառեալ):

Հայրանունը վրացերէն «ბესარიონ-ო» [բեսարիօն-ի] է, հայերէն՝ Բեսարիօն, յունարէն «Βησσαρίων»-ի տառադարձութիւնը⁴³: Ուստի ռուսական «Իօսիֆ Վիսարիօնովիչ»ը բոլորովին սխալ ձեւ է հայերէնի համար: Վերջին հաշուով՝ մենք «Զուղաշուիլի»ն վրացերէնից ենք տառադարձում («ղ»ով, եւ ոչ թէ ռուսական «գ»ով), եւ լիովին տրամաբանական է, որ անունն ու հայ-

⁴¹ Ափխազներն իրենց եւ իրենց երկիրը կոչում են аҧсуа [ափսուա]/Аҧсны [ափս-նը], ինչը նոյնպէս խօսում է «փ»ի օգտին:

⁴² Իսկապէս ռուսերէնն է փոխ առել անուան յունարէն ձեւը:

⁴³ Ռուսերէն Виссарион ձեւը յունարէնի նոր յունական արտասանութեան հետեւանք է:

րանունը նոյնպէս ռուսերէնից չտառադարձենք: Լաւագոյն ձեւն ուրեմն կը լինի Յովսէփ Բեսարիոնի (որդի) Ջուղաշուփի (Ստալին):

Կովկասեան մի քանի կարետոր լեզուների անուանումները

Կարետոր է ճշտել եւ վերջնական ու ստոյգ տառադարձութեան ենթարկել Այսր եւ Անդր Կովկասի կարետոր (համեմատաբար խոշոր) լեզուների անուանումները: Ահա դրանցից մի քանիսը (երբեմն մեր տառադարձութեամբ).

Քարթուելական լեզուներ. վրացերէն, եգերերէն (մեգրելերէն), սուաներէն, ճաներէն:

Արեւմտակովկասեան լեզուներ. ափխագերէն, ադ(ա)ղերէն, կաբարդերէն (չարքասերէն):

Արեւելակովկասեան լեզուներ. խունձերէն (աւարերէն), դարգուերէն, լաւերէն, լեզգիերէն, թաբասարաներէն, նախճերէն կամ չաչաներէն⁴⁴, ղալղայերէն (ինգուշերէն):

Այս լեզուների անուանումները ճշտելու համար անհրաժեշտ է մի կողմից օգտուել հայոց *Աշխարհացոյցի*ց (որը կովկասեան ցեղերի մասին բաւական նիւթ է տալիս) եւ պատմական մեր այլ աղբիւրներից, միւս կողմից՝ պարզել ամէն ժողովրդի անունը իր մայրենի լեզուով եւ հարեւան ժողովուրդների՝ նրան տուած անանդական անուններով: Խնդիրը դիւրին չէ, բայց պէտք է միանգամընդմիշտ լուծում գտնել:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ամփոփելով մեր այս յօդուածաշարքը, կը ցանկանայինք ի մի բերել օտար յատուկ անունների տառադարձութեան մեր հիմնարար գաղափարներն ու սկզբունքները:

Նախ եւ առաջ՝ պէտք է զանազանել ուղղագրութիւն եւ տառադարձութիւն հասկացութիւնները: Ուղղագրութիւնը վաղուց ի վեր իբրեւ «բնիկ» ընկալուող հայերէն բառերի գրութիւնն է, տառադարձութիւնը՝ օտար անունների եւ անցողական (ոչ յարատեւ) բառերի գրութիւնը:

Հայերէնի տառադարձութիւնը բարդ ու բազմաշերտ խնդիր է: Այն ոչ այլ ինչ է, քան «յարմարագրութիւն», այն է՝ որեւէ օտար բառ հայերէն տառերով յարմար եւ միակերպ գրելու արուեստ: Դա պէտք է լինի միայն գրական հայերէն հնչիւններով եւ չունենայ հայի համար անարտասանելի հնչում: Հայերէն տառադարձութիւնը պէտք է ընդհանուր սկզբունքներ ունենայ արեւելահայերէնի ու արեւմտահայերէնի համար: Պէտք է նաեւ ընդունել գրաւոր լեզուի գերակայութիւնը բանաւորի նկատմամբ:

⁴⁴ Աւելի վաղ գրականութեան մէջ հանդիպում ենք «չաչան» տարբերակին («չեչեն»ի փոխարէն): Կայ նաեւ *Քաճաճոճ* (Չաչանիձէ) ազգանուն: Այս ձեւերը մտորել են տալիս թէ արդեօք ւաւի ստոյգ չէ՞ «ա»ով տարբերակը (տաճկերէնի բաց [ա]>[ե] անցումով տե՛ս՝ յօդուածաշարքիս Ա. մասը):

Անկախ այս կամ այն աղբիւր-լեզուի, հայերէնի տառադարձութիւնը պէտք է առաջնորդի հետեւեալ սկզբունքներով.-

ա) Եթէ հնարաւոր է օտար յատուկ անունը թարգմանաբար ներկայացնել հայերէն, պէտք է թարգմանենք. օր.՝ Սպիտակ տուն, Համայնքների պալատ, Միացեալ ազգերի կազմակերպութիւն, Կարմիր խաչ, առանց ընկնելու, բնականաբար, ստուգաբանական ծայրայեղութիւնների մէջ:

բ) Եթէ գոյութիւն ունի աւանդական (աստուածաշնչեան կամ այլ) տառադարձութիւն, առնում ենք աւանդական ձեւը (նոյնիսկ եթէ առկայ է տառադարձական «սխալ»). օր.՝ Պետրոս, Պօղոս, Յովսէփ, Աթէնք, Կիլիկիա, Լիբանան, Իտալիա, Դամասկոս, Եգիպտոս, Կիպրոս, Յունաստան, Սպանիա (ոչ թէ Իսպանիա), Ափրիկէ (ոչ թէ Աֆրիկա)...

գ) Եթէ անունը նոր կամ նորագոյն փոխառութիւն է, եւ սակայն արեւմտահայերէնն ու արեւելահայերէնը միեւնոյն գրութիւնն ունեն, առնում ենք այդ միասնական ձեւը (նոյնիսկ եթէ առկայ է տառադարձական «սխալ»). օր.՝ Փարիզ, Վենետիկ, Չինաստան, Ամերիկա, Լեհաստան...

դ) Պատմական դէմքերի անձնանունների վերաբերեալ երկու մօտեցում կարող է լինել. ա) յարգել այդ անունների՝ արդէն իրողութիւն դարձած (թէ՛ եւ, արդի աչքերով նայած՝ «սխալ» տառադարձութեամբ) գրութիւնը, այսինքն՝ չճեւափոխել նրանց անունները, գրել այնպէս ինչպէս իրենք են ժամանակին գրել իրենց անունները. օր.՝ Այտընեան, Թէքէեան, Թերլէմէզեան, Մէնէվիշեան... բ) անձնանունները սրբագրել համաձայն մեր նոր կանոնների. ասենք՝ Այտնեան, Թէքէեան, Թերլեմեզեան, Մենեւիշեան:

ե) Եթէ անունը նոր կամ նորագոյն փոխառութիւն է եւ դրա դիմաց չունենք աւանդական միաձեւ տառադարձութիւն (փոխառէնը ունենք կա՛մ աւանդական երկու կամ աւելի ձեւ, կա՛մ՝ արեւմտահայերէն եւ արեւելահայերէն երկգրութիւն), կատարում ենք նոր տառադարձութիւն, հիմնուած մեսրոպեան ուղղագրութեան վրայ եւ համաձայն մեր յօդուածաշարքում արծարծած կանոնների:

զ) Որեւէ տառադարձութեան ժամանակ կարելոր է յարգել հայերէնի հնչիւնական համակարգը եւ ուղղագրութեան կանոնները, այն է՝ չներմուծել նոր հնչիւններ, չյօրինել նոր տառակապակցութիւններ, չներմուծել հայերէն բառերի ուղղագրութեանը խորթ մի այլ ուղղագրութիւն: Տառադարձած օտար յատուկ անունը պէտք է առաւելագոյնս նման հնչի հայերէն բառերին եւ իր ուղղագրութեամբ չտարբերուի հայերէն բառերի ուղղագրութիւնից:

է) Շեշտադրութիւնը բոլոր անունների մէջ (անկախ թէ օտար լեզուում բառը ինչ շեշտադրութիւն ունի) պէտք է լինի հայկականը, այն է՝ վերջահար, բացառութեամբ բնականաբար [ը] ձայնաւոր պարունակող վանկի, որի դէպքում շեշտը վերջընթեր ձայնաւորի վրայ է:

Հայերէնի տառադարձութիւնը դարերի ընթացքում ունեցել է երեք համակարգ, երեք սկզբունք՝ մեսրոպեան (կամ հայկաբան), կիլիկեան (այսօր երբեմն կոչում են նաեւ արեւմտահայ, սփիւռքահայ) եւ սովետահայ (խոր-

հրդային, կոչում են նաեւ արեղեանական, հայաստանեան): Մենք սկզբունքօրէն դէմ ենք եւ՛ սովետահայ, եւ՛ կիլիկեան տառադարձութիւններին: Դրանք մի կողմից՝ օտար լեզուների ազդեցութեան, միւս կողմից՝ մեսրոպեան կանոնները զանց առնելու հետեւանք են: Օտար լեզուներին յարմարութիւն փորձերը կերպարանափոխում են հայերէնը եւ ոտնակոխ են անում մայրենին ամրապնդելու ու միասնական լեզու շինելու ջանքերը:

Մենք կ'առաջարկէինք սկզբունքային հետեւեալ մօտեցումները, որոնք կարող են օրէնք դառնալ բոլոր լեզուների տառադարձութեան համար:

ա) Ամենավերին աստիճանին կանգնած են հայերէնի դասական ուղղագրութիւնն ու ուղղախօսութիւնը: Ինչպէս հայոց լեզուի իւրաքանչիւր բառ, այնպէս էլ օտար որեւիցէ անուն կամ փոխառեալ նոր բառ պէտք է ենթարկուի հայոց լեզուի գերդաստանի ընդհանուր կանոններին: Օտար բառերը չեն կարող այլ գրութիւն կամ արտասանութիւն ունենալ, քան հայերէն բառերը: Այլապէս նրանք վաղ թէ ուշ դուրս են մղուելու լեզուից: Դրանով մենք ընդգծում ենք օտար անունների տառադարձութեան ասպարէզում հայոց լեզուի գերակայութիւնը որեւէ օտար լեզուի նկատմամբ: Օտար անունները պէտք է հնազանդուեն հայերէնի հնչական եւ ուղղագրական օրէնքներին, օտար անունները իրաւունք չունեն հայերէնում օրէնքներ թելադրելու:

բ) Վերից երկրորդ աստիճանին կանգնած են տառադարձութեան կանոնները: Ինչպէս ամէն լեզու, հայերէնն էլ ունի տառադարձութեան ի՛ր օրէնքները եւ օրինազանց բառերին կա՛մ բնաւ տեղ չի տալիս իր լեզւում, կա՛մ ժամանակի ընթացքում յղկում է նրանց տեսքը:

գ) Երրորդ աստիճանին կանգնած է ստուգաբանութիւնը: Օտար անունները տարբեր լեզուների են պատկանում եւ յաճախ մէկից միւսին անցնում: Անհրաժեշտ է յստակ պատկերացնել, թէ այս կամ այն անունը ինչ լեզուից պէտք է տառադարձել: Ճշմարտութիւնը գտնելու համար մշտապէս պէտք է երթուդարձ անել զանազան լեզուներից սերած բառերի ու անունների միջեւ:

դ) Օտար լեզուի գրութիւնը կարեւոր գործօն է, առանց որի որեւէ տառադարձութիւն թերի է: Գրութիւնը յաճախ մատնանշում է ստուգաբանութիւնը, ճշտում կիրթ արտասանութիւնը, եւ հնչիւնները համախմբում մի հնչոյթի ներքոյ:

ե) Տառադարձութեան հիմքում, սակայն՝ ստորին աստիճանին, ընկած է օտար լեզուի գրական հնչումը: Սա սկզբնակէտն է որեւէ տառադարձութեան: Այնուամենայնիւ, վերին աստիճանին հասնելու եւ հայեցի անուն դառնալու համար, օտար արտասանութիւնը պէտք է անցնի միւս աստիճանների բովերով, թրծուի եւ հայանայ՝ մինչեւ կարողանայ ընկալելի լինել հայերէն լեզուի ընտանիքի անդամների համար:

Պէտք է նորէն ընդգծել, որ մեր յօդուածաշարքում մենք չենք տուել տառադարձութեան մի վերջնական համակարգ եւ այն մէկընդմիշտ աւանդել

հասարակութեանը: Մենք համոզուած ենք որ տառադարձութեան խնդիրը մի մարդու գործ չէ, այն անհատական լուծում չի կարող ունենալ: Խնդրին պէտք է մօտենալ հանրովին, եւ Հայաստանի (անշուշտ նաեւ Սփիւռքի) պետական ու գիտական հաստատութիւնների գործակցութիւնը անխտիր անհրաժեշտ է: Լեզուաբանների, հայագետների ու տարբեր գիտութիւնների մասնագէտների համատեղ ջանքերով ենք միայն մշակելու եւ որդեգրելու ազգովին ընդունելի տառադարձութեան սկզբունքները:

Միայն այս ճանապարհով դրանք ընդունելի կը լինեն լայն հասարակութեանը: Այլապէս, բազմապիսի տառադարձութիւնը նպաստելու է լեզուի հեղինակութեան անկմանը, նրա նկատմամբ անտարբերութեան աճին եւ վերջին հաշուով՝ ազգային պառակտմանը: Առանց հեղինակաւոր կառոյցների՝ բոլոր առաջարկութիւնները յօդս են ցնդելու, եւ տարբեր հեղինակներ շարունակելու են կիրարկել այլազան ու իրարամերժ տառադարձութիւններ:

Մշակուած, գիտականօրէն հիմնաւորուած եւ համատեղ աշխատանքով ընդունած սկզբունքներն ու կանոնները անհրաժեշտ է այնուհետեւ հրապարակել եւ յանձնել լեզուի վերահսկողութեան պետական մարմիններին ու լեզուի տեսչութիւններին, ինչպէս նաեւ բոլոր այն հիմնարկութիւններին (տեղեկատուական, լրագրական, ուսումնական, քարտէզագրական եւ այլ), որոնք իրենց առօրեայ գործունէութեան մէջ առնչուած են տառադարձման հարցերին: Յետագայ գիտական եւ ուսումնական (նախ եւ առաջ՝ դպրոցական) տպագիր գրականութիւնը պարտաւոր է լինելու յարգել մշակուած կանոնները:

Յուսով ենք՝ հեռու չեն այն օրերը, երբ Հայաստանում ի յայտ կը գան *հայկաբան* մասնագէտներ, որոնք եւ իրենց գիտելիքը ի սպաս կը դնեն տառադարձութեան եւ մեր լեզուի համաձուլման կարեւոր գործին:

Մեր դատողութիւնները մենք առաւել եւս նրանց ենք ուղղում:

**ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ – ԱՂԻԻՍԱԿ ՎՐԱՅԵՐԷՆ ՀՆԶԻՒՆՆԵՐԻ
ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ**

Վրացերէն տառերը	Տառի անունը	Հայերէն տառադարձութիւնը
ა	ան	ա
ბ	բան	բ
გ	գան	գ
დ	դոն	դ
ე	են	ե/է
ვ	վին	վ/ւ/ու
ზ	զեն	զ

Վրացերէն տառերը	Տառի անունը	Հայերէն տառադարձութիւնը
Ⴁ *	հէ	ե/է (= [ɛj])
Ა	թան	թ
Ბ	ին	ի, j
Გ	կան	կ
Დ	լաս	լ
Ე	ման	մ
Ვ	նար	ն
Ზ *	յէ	յ
Თ	ոն	ո
Ი	պար	պ
Კ	ժան	ժ
Ლ	րաէ	ր/ռ
Მ	սան	ս
Ნ	տար	տ
Ო *	ւիէ	= ց+օ (ուի)
Პ	ուն	ու
Ჟ	փար	փ
Რ	քան	ք
Ს	ղան	ղ
Ტ	կ'ղար	կ, ղ (= արաբ. ڍ)
Უ	շին	շ
Ფ	չին	չ
Ქ	ցան	ց
Ღ	ծիլ	ծ
Ყ	ծիլ	ծ
Შ	ճար	ճ
Ჩ	խան	խ
Ც *	ք'ղար (խար)	ք, խ (= շնչեղ ց)
Ძ	ջան	ջ
Წ	հաէ	հ
Ჭ *	ոհ (հոէ)	ո/ով

* ԺԹ. դարի վերջից ի վեր այբուբենի մէջ չեն:

THE PRINCIPLES OF TRANSLITERATING (TRANSCRIBING) FOREIGN PROPER
NAMES INTO ARMENIAN
PART XI – GEORGIAN LANGUAGE
(SUMMARY)

ARMEN MICHAELIAN
armen_michaelian@yahoo.com

The article is the last in the series that deals with the transliteration (transcription) of foreign proper names into Armenian (the way to transcribe foreign names in Armenian characters). The references of the previous articles are:

1) The Principles of Transliterating Foreign Proper Names into Armenian, Part I – Middle Eastern Languages [in Armenian], *Haigazian Armenological Review*, 40:2020, pp. 341-64.

2) The Principles of Transliterating Foreign Proper Names into Armenian, Part II – Classical Languages (Ancient Greek and Latin) [in Armenian], *Bazmavep*, CLXXVIII(1-2):2020, pp. 304-36.

3) The Principles of Transliterating Foreign Proper Names into Armenian, Part III – French Language [in Armenian], *Haigazian Armenological Review*, 41:2021, pp. 443-66.

4) The Principles of Transliterating (Transcribing) Foreign Proper Names into Armenian, Part IV – English Language [in Armenian], *Handes Amsorya*, CXXXV:2021, pp. 197-246.

5) The Principles of Transliterating (Transcribing) Foreign Proper Names into Armenian, Part V – German Language [in Armenian], *Bazmavep*, CLXXX(1-2):2022, pp. 277-303.

6) The Principles of Transliterating (Transcribing) Foreign Proper Names into Armenian, Part VI – Italian and Spanish Languages [in Armenian], *Bazmavep*, CLXXX(3-4):2022, pp. 271-300.

7) The Principles of Transliterating (Transcribing) Foreign Proper Names into Armenian, Part VII – Russian (Compared to Other Slav(on)ic Languages) [in Armenian], *Haigazian Armenological Review*, 42/2:2022, pp. 169-98.

8) The Principles of Transliterating (Transcribing) Foreign Proper Names into Armenian, Part VIII – Chinese Language [in Armenian], *Bazmavep*, CLXXXI(1-2):2023, pp. 272-305.

9) The Principles of Transliterating (Transcribing) Foreign Proper Names into Armenian, Part IX – Japanese Language [in Armenian], *Haigazian Armenological Review*, 44/1:2024, pp. 85-106.

10) The Principles of Transliterating (Transcribing) Foreign Proper Names into Armenian, Part X – Hindi Language and the Indian Sub-Continent [in Armenian], *Bazmavep*, CLXXXII(1-2):2024, pp. 361-405.

The present part of the series is devoted to the transliteration (transcription) of names from the Georgian language. The principle of transliteration is based (as in the whole series) on classical Armenian spelling, definitely ruling out the “Soviet” transliteration on one side and the “Cilician” one on the other. After a reminder of the phonological and orthographic principles of Armenian transliteration mentioned in the first articles of the series, the author scrutinizes the most problematic sounds and

phonemes of the Georgian language and confirms or proposes (based on numerous examples) a coherent and principled transliteration for each of them.